Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.19628

ڕۆڵی زمانی عەرەبی لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمانی کوردیدا خواستنی وشە بەنمونە

محەمەد حوسێن ئەحمەد

زانکۆی گەرمیان، کۆلێجی زانست، بەشی زانستی کیمیا

Article Info

Received: April, 2019

Revised: April ,2019

Accepted: May ,2019

Keywords

زمانی عەرەبی ، فەرهەنگی زمانی کوردیدا ، خواستنی وشە

Corresponding Author

mohammed.kurdish@garmian.edu.krd

پوختە

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (ڕۆڵی زمانی عەرەبی لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمانی کوردیدا خواستنی وشە بەنمونە) هەوڵێکە بۆ دەرخستنی ڕۆڵی وشەو زاراوە خوازراوە عەرەبییەکان لە پەیوەندییە واتاییەکانی نێوان وشەکانی زمانی کوردیدا.

توێژینەوەکە لە دوتەوەری سەرەکی پێکهاتوە:

تەوەری یەکەم: کاریگەری و ململانێی نێوان زمانەکان بەگشتی و کاریگەری زمانی عەرەبی بەسەر زمانی کوردییەوە بەتایبەتی خراوەتە بەرباس، هەروەها خواستنی وشەی عەرەبی وکاریگەری لەسەر گۆڕانی واتا لە زمانی کوردیدا باس کراوە.

تەوەری دووەم: باسی پەیوەندی واتایی نێوان وشەکان کراوەو ورۆڵ وگرنگی وشە خوازراوەکان لە پێنج پەیوەندی واتایی (هاوواتایی، دژواتایی، فرەواتایی، هاوبێژی،بواری واتایی) ڕونکراوەتەوەو لێی کۆڵراوەتەوە.

لە کۆتاییشدا گرنگترین ئەنجامەکان و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بە هەردو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕو.

پێشەکی

ئەوەی لە ژیانی مرۆڤەکاندا ڕوودەدات، لە هاوڕێیەتی و کارلێك و چاولێکەری و ململانێ و جەنگ و سەرکەوتن و بەزین و مردن، لە زمانیشدا ڕەنگ دەداتەوە، چونکە زمان سەرەکیترین ئامرازی گوزارشتکردنی مرۆڤە، بۆیە لەو چالاکییانە بەدەر نییە.

زمانی کوردی چەندین سەدەیە لە ژێر کاریگەری زمانانی دراوسێدا توشی چەندین ململانێ و جەنگی زمانی بۆتەوە بەتایبەتی زمانی عەرەبی، ئەگەرچی زمانی عەرەبی نەیتوانیوە بە تەواوی بەسەر زمانی کوردیدا زاڵ بێت ، بەڵام کارگەرییەکی زۆری لە سەرجەم ئاستەکانی زمانی کوردیدا جێهێشتووە چەندین زاراوەی (ئاینی و سەربازی و ئەدەبی و ڕۆشنبیری و...) خستۆتە ناو زمان و فەرهەنگی کوردییەوە، هەرچەندە ئەم بوارە زۆری لەسەر نوسراوە، بەڵام هێشتا کۆمەڵێك لایەن نەخراونەتە بەرتیشکی توێژینەوەی زانستی.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە ڕادەی کاریگەری زمانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی بخرێتەڕو لەڕوی خواستنی وشەو زاراوەوە، هاوکات کاریگەری ئەو خواستنە لەسەر پەیوەندییە واتاییەکان و چۆنیەتی ڕەفتارکردنیان لە زمانی کوردیدا خراوەتە بەر سەرنج و لێکۆڵینەوە، بۆیە (ڕۆڵی زمانی عەرەبی لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمانی کوردیدا خواستنی وشە بەنمونە) هەڵبژێردراوە وەك ناونیشانی توێژینەوەکە.

ئەم توێژینەوەیە دەچێتە ناو خانەی زمانەوانی تیۆرییەوە، تێیدا ڕێبازی شیکردنەوەی وەسفی پەیڕەو کراوە.

گرنگی توێژینەوەکە لەوەدایە، کە ڕۆڵ و پێگەی وشە خوازراوە عەرەبییەکان لە ئاستی واتاسازی زمانی کوردیدا هەڵدەسەنگێنێت و ڕونی دەکاتەوە.

توێژینەوەکە دابەشکراوە بەسەر دوتەوەری سەرەکیدا:

تەوەری یەکەم: باسی کاریگەری زمانەکان لەسەر یەکتر کراوە، پاشان ئاستی کاریگەربونی زمانی کوردی بە زمانی عەرەبی خراوەتە بەرباس، هەروەها گۆڕانی واتای وشە خوازراوە عەرەبییەکان لە زمانی کوردیدا خراوەتەڕو، لەڕوانگەی هەردو جۆری فراوانبون و تەسکبونەوەی واتا شیکردنەوەو ڕاڤەی بۆ کراوە.

تەوەری دوەم: ڕۆڵی وشە خوازراوەکان لە پەیدابونی پەیوەندی واتایی نێوان وشەکان لە زمانی کوردیدا خراوەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە، بۆ سەلماندنی هەریەك لەو باسانەش کۆمەڵێك نمونە شیکار کراون.

لەبەر ئەوەی سنوری بابەتەکان دیاریکراو بێت تەنها پێنج جۆر پەیوەندی واتایی باسکراوە، ئەوانیش بریتین لە (هاوواتایی، دژواتایی، فرەواتایی، هاوێژی، بواری واتایی).

لە کۆتاییشدا گرنگترین ئەنجامەکان و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بە هەردو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕو.

1- تەوەری یەکەم

1-1-کاریگەری و ململانێی نێوان زمانەکان

ئەوەی لەنێوان مرۆڤەکان و زیندەوەرو گیاندارانادا ڕودەدات لە ململانێ و کێشمەکێش و جیاوازی و جەنگ لەپێناو مانەوەو سەرکەوتن، لە نێوان زمانەکانیشدا ڕوودەدات، ئەنجامی ئەو ململانێیەش بەپێی بارودۆخ دەگۆڕێت، هەندێك جار ململانێکە بەریەککەوتن و توندوتیژییەکی وای لێدەکەوێتەوە، کە ڕەنگە زمانی بەزیو لەماوەیەکی کورتدا تەنانەت شوێنەواریشی نەمێنێت، بەڵام لە هەندێك باردا زمانی باڵا بە یەکجاری زمانی بەزیو لەناو نابات، بەڵکو بەپلە بەندی و لەسەرخۆ هێزو دەسەڵاتی زمانەکە کەم دەکاتەوە، تا شکۆی لای ئاخێوەرانی دەشکێت و وردە وردە لەناو دەچێت، هەروەها دەکرێت دو زمانی هاوئاست بکەونە ململانێوە و کارلێك و لێکئاڵانێکی توند لەنێوانیاندا ڕوبدات، لەئەنجامیشدا هیچ لایەنێکیان سەرکەوتن بەدەست نەهێنن و هەریەکەیان پارێزگاری لە تایبەتمەندی و سیماکانی خۆیان بکەن([1]).

مەرج نییە هەمو لێك نزیکبونەوەو کارلێکێکی نێوان زمانەکان بە سەرکەوتن و بەزین کۆتایی بێت، بەڵکو دەکرێت تەنها کاریگەری ئەرێنی لەسەر یەکتر دابنێن و بەهۆیەوە زمانەکەیان زیاتر پەرە-پێبدەن وپێشی بخەن.

زمانەوانان لەسەر ئەوە کۆکن، کە هیچ زمانێك ناتوانێت دورەپەرێز بێت لە زمانانی ترو تەنها بەوشەی خۆماڵی گوزارشت لەهەمو دیاردەکانی ژیانی کۆمەڵ بکات.

دیاردەی کاریگەربونی زمانەکان بەیەکتر بەئەندازەی کۆنی مێژوی زمان کۆنە، ئەم کاریگەریەش لەڕێگەی چەندین هۆکاری وەك (کۆمەڵایەتی، ئاینی، ڕۆشنبیری، ئەدەبی، سیاسی، کلتوری، تەکنەلۆجی، ئابوری،...)وە پەیدابووە.

زمانەکان بۆ پڕکردنەوەی کەلێن و پێویستییە فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەکانیان زۆرجار پەنا دەبەنە بەر وشەو زاراوەی زمانەکانی تر، چونکە ڕەوتی ژیان هەمیشە لە پێشڕەوی و پێشکەوتندایە، بۆیە دەتوانین بڵێین خواستنی وشە یەکێکە لەو دیاردانەی، کە ڕادەی کاریگەربونی زمانەکانی پێدەستنیشان دەکرێت.

ڕۆشنبیران و ئەدیب و زانایانی هەر نەتەوەیەك هەمیشە چاو لە گەشەو بەرەوپێشچونەکانی نەتەوەو وڵاتانی پێشکەوتو دەکەن و دەکەونە ژێر کاریگەری بەرهەمە زانستی و ئەدەبییەکانیانەوە، ئەمەش خۆی لە وەرگێڕانی دەق و وشەو زاراوەو سودبینین لە شێوازی بیرکردنەوەو نوسین و ئەنجامەکانیان دەبینێتەوە، کە ڕۆڵێکی بەرچاویان هەیە لە هەستانەوەی زمانی نەتەوەیی و نوسین و بەدیهێنان و فراوانکردنی سامانی زانستی و ئەدەبی.([2])

1-2 -کاریگەری زمانی یەکەم لەسەر زمانی دووەم

نزیکبونەوەو کارلێکی نێوان زمانەکان لەچەند هۆکارێکەوە سەرچاوە دەگرێت، لەوانە:

1.ڕادەی دورو نزیکی سنوری جوگرافی بەکارهێنەرانی هەردو زمان و پانتایی سنوری دراوسێیەتییان.

2.ڕێژەی تێکەڵاوبون و جۆری پەیوەندی و کاردانەوەیان بەرامبەر بەیەکتر.

3.ماوەی ئەو تێکەڵاوی و پەیوەندییە چەند زیاتربێت ، کاریگەرییەکەش زیاتر دەبێت.

4.بەرزی ئاستی (شارستانی، کلتوری، ئاینی، رۆشنبیری، زانستی، سەربازی، ...) رۆڵی سەرەکی دەگێرێت، هەمیشە نەتەوە پێشکەوتووەکان کاریگەری گەورە لەسەر نەتەوە دواکەوتووەکان دادەنێن.

5.دورونزیکی هەردو زمانەکە لەروی نەژادو خزمایەتییەوە، تا زمانەکان نەژادیان لەیەکترەوە نزیکتربێت رێژەی کاریگەرییەکە زیاتر دەبێت.

بەوێنە ئەگەرلە کارلێك و پەیوەندی نێوان زمانی عەرەبی و کوردی بروانین، دەبینین سەرجەم هۆکارەکان جگە لە (خاڵی کۆتایی) رۆڵیان گێراوە لەوەی، کە زمانی عەرەبی بتوانێت کاریگەرییەکی فراوان بکاتە سەر زمانی کوردی، بۆیە ئاساییە زمانی کوردی بە رێژەیەکی زۆر بکەوێتە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبییەوەو لە هەمو ئاستەکانی زمانەکەشیدا (دەنگسازی، وشەسازی، رستەسازی، واتاسازی) رەنگبداتەوە.

نمونەی ململانێی نێوان زمانەکان لە کۆن و نوێدا دەمانگەیەنێت بەوەی، کە سێ خاڵی بنچینەیی رۆڵ دەگێرن لە یەکلاییکردنەوەی ئەنجامی ململانێکان و سەرکەوتنی زمانێك بەسەر زمانێکی تردا:

1.بەرزی ئاستی رۆشنبیری و ژیاری و ئەدەبی.

2.هێز و دەسەڵاتی سیاسی.

3.زۆری ژمارەی ئاخێوەران.([3])

بەرزی ئاستی رۆشنبیری و ئەدەبی و پێشکەوتنی شارستانی بەپلەی یەکەم دەبنە هۆی سەرکەوتنی زمانێك بەسەر زمانەکانی تردا، ئەگەرچی لەروی دەسەڵاتەوە لاوازبن و ژمارەی ئاخێوەرانیشیان کەم بێت. ئەگەرلەم رووەوە یەکسانبن ئەوا هێز و دەسەڵات رۆڵ دەگێرێت لە ئەنجامی ململانێکەدا ، هەرچەندە ژمارەی ئاخێوەرانی زمانی باڵادەست کەمیش بێت . ئەگەر هەردو زمان لە خاڵی یەکەم و دووەمدا یەکسانبون یان لەیەکەوە نزیکبون ئەوا ژمارەی ئاخێوەران ئەنجامی ململانێکە یەکلایی دەکاتەوە([4])

هەمو ئەوانەی باسکران پرسیارێك دەوروژێنن، کە ئایا چۆن زمانی عەرەبی نەیتوانیوە بەسەر زمانی کوردیدا سەربکەوێت؟

سەرەکیترین هۆکارەکان دەگەرێتەوە بۆ فاکتەری زمان و سروشتی کارکردنی، بەواتایەکی تر زمان بۆ ماوەیەکی درێژ دەتوانێت پارێزگاری لە سیماو یاسا رێزمانییەکانی بکات و گۆڕان لەئاستی رستەسازیدا زۆر لەسەرخۆیە بە بەراورد لەگەڵ ئاستەکانی تری زماندا، بە وێنە ئەگەرچی زمانی فارسی زیاتر لە نیوەی وشەکانی لە زمانی عەرەبییەوە خواستوە، بەڵام لە ئاستی رستەسازیدا گۆڕانێکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتووەو توانیویەتی سیماو تایبەتمەندیی رستەسازی خۆی بپارێزێت و ئێستاش بە یەکێك لە زمانە بەهێزەکان هەژمار دەکرێت.

سەرەرای ئەوەش، چەند هۆکارێکی تر لەو بوارەدا رۆڵیان گێراوە، لەوانە:

1.بەردەوامی خەباتی سیاسی بزوتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەی کورد، کە بەدرێژایی دروستبونی دەسەڵاتە عەرەبییەکان بە عێراقیشەوە بەردەوام بووە هەمیشە داکۆکییان لەمافە نەتەوەیی و رۆشنبیری وزمانییەکان کردوە.

2.زۆری رێژەی نەخوێندەواری تاکی کورد بەگشتی و دایکانی کورد بەتایبەتی، کە وایکردبو زمانی کوردی لە نێو خێزانەکاندا بەردەوامی هەبێت.

3.هەردو زمانی کوردی و عەرەبی سەر بە دو خێزانە زمانی جیاوازن و چەندین سیماو تایبەتمەندی جیاکەرەوە لەنێوانیاندا هەیە.

4.بەرزی هەستی نیشتیمان پەروەری تاکی کورد بەرامبەر بە زمانەکەی و دەمارگیری بەرامبەر بە زمانی عەرەبی، ئەوەش بەهۆی ئەو ستەمە زۆرەی بەرامبەری ئەنجامدرابو لەلایەن دەسەڵاتدارانی عەرەبەوە.([5])

3-1 -خواستنی وشە لە زمانی عەرەبییەوە

کاریگەربونی زمانەکان بەیەکتر زیاتر لە بواری وەرگرتنی وشەو زاراوەدایەو هیچ زیانێك بە لایەنی رستەسازی و مۆرفۆلۆجی ناگەیەنێت، چونکە گۆڕان لەو دو ئاستەدا زۆر سست و لەسەرخۆیە، بەڵام پێویستە تێبینی ئەوە بکەین، کە (هەرکات زمان بە پێی پێویستی خۆی وشەو زاراوەی لە زمانانی ترەوە خواست ئەوا دیاردەیەکی زۆر ئاساییەو بگرە سودبەخشە و هیچ زیانێك بە زمانەکە ناگەیەنێت) ([6])، بەڵام هەرکات وشەو زاراوەکان لە زمانی زگماکدا هەبو ، ئەوا خواستنەکە بێ ئاکام دەبێت و زیانێکی زۆر بە سیماو تایبەتمەندییەکانی ئەو زمانە دەگەیەنێت و دەبێتە هۆی لەناوچونی زۆر وشەی بنەرەتی و خۆماڵی.

زمانی کوردی لە ماوەی چەند سەدەی رابردودا ژمارەیەکی زۆر وشەی لە زمانی عەرەبی و زمانەکانی ترەوە وەرگرتووە، لەکاتێکدا کە زۆرینەی وشەکان پێویستی و کەلێنی فەرهەنگی زمانی کوردییان پڕنەکردۆتەوەو گرفتی زمانییان دروستکردوە، لە ئێستاشدا ئاخێوەرانی کورد وازیان لە خواستنی وشەو زاراوە عەرەبییەکان هێناوەو دەستیان کردوە بە وەرگرتنی زاراوەی بیانی، بەتایبەتی لە زمانی ئینگلیزییەوە، ئەم کارەش بە شێوەیەکی هەڕەمەکی بەڕێوە دەچێت و هیچ پەیوەندی بەلایەنی زمانەوانییەوە نییە، بەڵکو بابەتەکە تەنها پەیوەستە بە چاولێکەری و سەرسامبون بە گەلانی پێشکەوتووەوە، هەروەها وا دەردەکەوێت کە بەکارهێنانی وشەی ئینگلیزی پایەی کۆمەڵایەتی قسەکەر بەرزدەکاتەوە .

هەرسەبارەت بە وەرگرتنی وشە، لێکۆڵەران تێبینی ئەوەیان کردوە، کە (ناو) لە هەمو پۆلەکانی تر زیاتر دەخوازرێت و بەئاسانی جێگەی خۆی دەکاتەوە، پرۆفیسۆر (Martin Haspelmath)سەرپەرشتی پرۆژەیەکی نێونەتەوەیی دەکات، کە چل زمانی جیهانی لەخۆ گرتوە بۆ دیاریکردنی جۆرو ژمارەو رێژەی وشەی خوازراو لەنێوان ئەو زمانانەدا، ئاماژە بەوە دەکات، کە (70%)ی وشە خوازراوەکان بریتین لە ناوی دیاردە تازەو مۆدێرنەکان، دواترئاین و ئایدۆلۆجیا.([7])

شارەزایان ئاماژە بەوە دەکەن کە (خواستن کاتێك دێتە کایەوە کە دو زمان لەیەك قسەکەردا کۆببنەوە، واتە کەسێك لەدو زماندا شارەزایی هەبێ، یان کاتێك دو زمان یان زیاتر لەیەك شوێندا بەکاربهێنرێن) . ([8])

هۆكارەكانی وەرگرتن و خواستنی وشە زۆرن، لەوانە: (جوگرافی ، سیاسی ، ئاینی ، كلتوری ، زانستی ..) ، بەوێنە هەر لەكۆنەوە خوێندەوارو شاعیرانی كورد كەوتونەتە ژێر كاریگەری زمان و رۆشنبیری و ئەدەبی عەرەبییەوەو لە حوجرەكاندا بە عەرەبی خوێندویانەو بەتەواوی فێری زمانەكە بون. لەبەر ئەوەی كە یەكێك لە تایبەتمەندییەكانی شیعری كلاسیكی ئەوە بوە كە زۆرترین وشەی بێگانە لە دەقەكاندا بەكاربهێنرێت، بۆیە رێژەیەكی زۆری وشە عەرەبییەكان لەرێگەی دەقە شیعرییەكانەوە هاتونەتە نێو زمانی كوردییەوە، ئەمەش بە كارێكی ئاسایی هەژمار دەكرێت.

وشە خوازراوە عەرەبییەكان لە زمانی كوردیدا بە چەند شێوازێك وەرگیراون و هەندێكیان بەپێی یاسا دەنگسازییەكانی زمانی كوردی رەفتاریان لەگەڵ كراوە، لەم روانگەیەوە دەكرێت چەند خاڵێك بخەینەرو:

1.ئەو وشانەی لە هەردو زماندا بەیەك شێوە گۆدەكرێن یاخود گۆكردنیان بەتەواوی لەیەكەوە نزیكە، وەك: (موشكیلە، ئیعتیادی، معیدە، شەلال، ئیمتیحان، دەرس، دەفتەر، وەزیر، وەزارەت، عەسكەر، حەرام، حەڵاڵ، زەكات، ئیلهام، شیعر، ئەخلاق، ئەدەب، حیزب، قەڵەم، تاد...) ئەمە سەرەرای ناوە تایبەتییە كەسییەكان، كە زۆربەیان وەك خۆیان و بە بێ گۆرانی دەنگی (یاخود بە گۆرانێكی دەنگی كەمەوە) وەرگیراون، بەوێنە (ئەحمەد، محەمەد، عەلی، عومەر، قادر، ئەكرەم، ئیحسان، حەسەن، عیماد، ...)، بەڵام گۆكردنی هەندێك لە ناوەكان لەگەڵ سازگەی ئاخێوەرانی كورددا ناگونجێن، بۆیە گۆرانی دەنگسازییان بەسەردا هاتوە، ئەم لایەنە لەخاڵی دووەمدا باس دەكەین.

2.ئەو وشانەی گۆرانی دەنگییان بەسەردا هاتووە و فۆرمەكانیان گۆراوە بە شێوەیەكی وا، كە هەندێكیان بە ئاسانی ناناسرێنەوە، لەوانە:

خلق	خەڵكی(خەڵك)	طازج	تازە	
حاضر	حازر	كتاب	كتێب	
طائرة	تەیارە	كتابي	قوتابی	
مطبق	موبەق	غضب	غەزەب	

هەروەها ئەو ناوە تایبەتییە كەسییانەش، ئەگەرچی لەبەر پێویستی یاسایی زۆرجار بەهەمان شێوەی رێنوسی عەرەبی و ناسنامەی باری كەسی دەنوسرێتەوە، بەڵام زۆرجار لە دەربریندا دەخرێنە ژێر یاسا دەنگییەكانی زمانی كوردییەوە، وەك:

صابر سابیر	عبدالرحمن	ئەورەحمان
طاهر تاهیر	طه	تەها
خضر خدر	فاضل	فازیل
طالب تالیب	ظاهر	زاهیر
صدیق سیدیق	رضا	رەزا

وشە خوازراوەكان لەرِوی پێویستی زمان و كۆمەڵەوە دەبن بە چەند جۆرێكەوە:

ا- ئەو وشەو زاراوانەی لە زمانی كوردیدا بەرامبەریان نییە (یاخود بەرامبەریان هەیە بەڵام لەلایەن كۆمەڵەوە بەكار ناهێنرێن)، ئەوا دەبن بە دانەیەكی فەرهەنگی زمانەكەو راستەوخۆ جێی خۆیان دەكەنەوە وەكو (وەزارەت، وەزیر، لیوا، بانك، دەوڵەت، لێژنە، زەیت، فەلسەفە، ئەوقاف، قەزا، ناحیە، دەوام، حزبایەتی، حیزب، ...).

ب- ئەو وشانەی، كە بەرامبەریان هەیەو هەمان مەبەست دەگەیەنن، لە ئەنجامی بەكارهێنانیان لەگەڵ یەكتردا، دەبنە هۆی دروستبونی هاوواتایی لە زمانی یەكەمدا، ئەم حاڵەتە لە ئاخاوتنی رۆژانەدا شتێكی ئاساییە، بەڵام لە نوسیندا نابێت بەكاربهێنرێن، چونكە لەوانەیە بە تێپەربونی كات جێگەی خۆیان لە فەرهەنگدا بكەنەوەو ببنە هۆی لەدەستدانی چەندین وشەی رەسەنی زمانی یەكەم:([9])

تاجر	بازرگان
فەقیر	هەژار
ئەسیر	دیل
عادەت	نەریت ... تاد

ئەگەرچی ئەم وشانە لەسەرەتاوە وەك (هاوواتای تەواو)لە زمانی كوردیدا دەركەوتون، بەڵام ((لە راستیدا زۆرگرانە دو وشە بەیەك واتا بمێننەوەو بژین لە زمانێكدا، چونكە ئەمە لە توانای زمان كەم دەكاتەوە))([10])، بەڵكو لەم بارەدا دو ئەگەر سەرهەڵدەدات:

یەكێك لە وشە هاوواتاكان سەردەكەوێت و ئەویتریان بەتێپەربونی كات بەكارهێنانی كەم دەبێتەوەو لەناودەچێت، یاخود واتاكانیان گۆرانی بەسەردا دێت و واتای نوێ وەردەگرن و دیاردەكانی تەسكبونەوەو فراوانبونی واتایان تێدا روودەدات، لە نمونەكانی سەرەوەدا ئەگەر سەرنجی وشەی (فەقیر- هەژار) بدەین دەبینین لە هەمو دەوروبەرێكدا نابن بە هاوواتای یەكتر، بە وێنە لە رستەی:

-منداڵەكە فەقیرە.

وشەی (فەقیر) واتاكەی فراوان بوەو جگە لەواتای (هەژار) واتای (هێمن و ژیر)یش دەگەیەنێت. هەر سەبارەت بەم باسە بروانە هەردو نمونەی (مَكر) و (خَلق)

-(مكر): لە زمانی عەرەبیدا بە واتای (فێل) دێت، بەڵام لە زمانی كوردیدا تەنها واتای (ناز) دەگەیەنێت و زیاتر بۆ رەگەزی مێ بەكاردێت، وەك :

- ئەو كچە مەكر دەكات (مەكربازە) .

-(خلق): ئەگەرچی سەرەتا بەواتای (هەمو دروستكراوەكانی خوا- خلق) بەكارهاتوە، بەڵام ئێستا تەنها واتای (خەڵكی- الناس) دەگەیەنێت و واتای یەكەم بەكارناهێنرێت، هەروەها وشەی (حەیوان)یش بەهەمان شێوە لە وشەی (حي- زیندو)ەوە وەرگیراوەو بە واتای (زیندەوەر) دێت، چ مرۆڤ بێت یان گیانلەبەر و ئاژەڵان([11])، بەڵام لەفەرهەنگی زمانی كوردی ئێستادا تەنها بەواتای (ئاژەڵ) بەكاردێت.

4-1 -گۆرانی واتا

كۆمەڵی مرۆڤایەتی هەمیشە لە گەشەو گۆرانی بەردەوامدایەو زمانیش دیارترین ئامرازی گوزارشتكردنە لەو گۆرانە، بۆیە هەر

گەشەو پێشكەوتنێك لە كۆمەڵدا ڕوبدات لە زمانیشدا ڕەنگ دەداتەوە.

لە زۆربەردا گەشەو گۆڕانی واتا پلەبەپلەو لەسەرخۆ ڕوودەدات، بەڵام لەئەنجامدا گۆڕانێكی گەورەی واتایی بەدوای خۆیدا دەهێنێت.([12])

گرنگترین گۆڕانەكانی زمان لەئاستی واتادا دەبێت، لەم بارەیەوە (ئۆلمان) دەڵێت: واتا بریتییە لەو پەیوەندییە ئاڵوگۆڕەی، كە لەنێوان وشەو واتاكانیاندا هەیە، بەم پێیە هەر گۆڕانێك لەو پەیوەندییەدا ڕوبدات، ئەوا بە گۆڕانی واتایی لەقەڵەم دەدرێت.([13])

1-5- جۆرەكانی گۆڕانی واتا

شارەزایانی بواری زمان دو جۆری سەرەكی لە گۆڕانی واتا دەستنیشان دەكەن:

1-5-1-فراوانبونی واتا .

1-5-2-تەسكبونەوەی واتا.

1-5-1- فراوانبونی واتا:

فراوانبونی واتا یەكێكە لە دیاردە سروشتییەكانی وشەی هەر زمانێك، كە بەپێی ڕێژەی پێویستی و گەشەو پێشكەوتنی ژیانی كۆمەڵ، واتاكانیش فراوان دەبن، ئەم دیاردەیەش كاتێك ڕوودەدات، كە واتا لە گەیاندنی مەبەستێكی تایبەتەوە بگوازرێتەوە بۆ واتایەكی گشتی، بەم پێیە فراوانبونی واتا بریتی دەبێت لە گەیاندنی واتای فراوانتر لەو واتایەی، كە (وشەیەك یان یەكەیەكی زمانیی) پێشتر گەیاندویەتی یاخود فراوانتربونی بواری بەكارهێنانی.([14])

زانایان باس لەوە دەكەن، كە یەكێك لە هۆكارە سەرەكییەكانی فراوانبونی واتا بریتییە لە خواستنی وشەی بێگانە، كە زۆرجار بۆ مەبەستی جیا لە مەبەستی بنەڕەتی وشەكەش بەكاردێت([15]). لە فراوانبونی واتادا وشە بە تێپەڕبونی كات واتایەكی فراوانتر پەیدا دەكات و دیاردەیەكی فراوانتر دەگەیەنێت([16]). پێویستە ئاماژە بەوە بكرێت، كە ڕاستە واتای وشە لەبەكارهێناندا فراوان دەبێت بەڵام ئەو جۆرە فراوانبونە نابن بە لێكسیم، واتە نابن بە دانەی فەرهەنگی بەڵكو تەنها بەپێی دەروازەكان و لەبەكارهیناندا لێكدەدرێنەوەو لە فەرهەنگیشدا بەپێی بەكارهێنان تۆماردەكرێن.

لە زمانی كوردیدا ئەگەر سەرنجی وشە خوازراوە عەرەبییەكان بدەین، بە ئاشكرا هەست بە دیاردەی فراوانبونی واتا دەكەین، بەوێنە:

1- (ورقة): لە زمانی عەرەبیدا بەواتای (گەڵای دار)دێت، كەچی لەزمانی كوردیدا چەند واتایەكی تری لێ باركراوە، وەك:

-وەرەقە: پەڕەی تێنوس. وەرەقەیەك لەتێنوسەكە بكەرەوە.

-وەرەقە: (100)دۆلار. ئەمڕۆ وەرەقەیەك بەچەندە.

-وەرەقە: كارتی یاری پێكردن. وەرەقەیەك ڕابكێشە .

لە زمانی كوردی ئێستادا وەرگێڕان بۆ وشەی (وەرەقە) كراوە و (گەڵا) بەهەمان واتای (100)دۆلار بەكاردێت، ئەمەش فرەواتایی لێ كەوتۆتەوە.

2- (رقیب): لە زمانی عەرەبی و قورئانی پیرۆزدا زیاتر بەواتای (پارێزەر) و (چاودێر) بەسەر كردەوەكانی ئادەمیزادەوە هاتوە، بەڵام لە زمانی كوردیداو بە تایبەتی لای شاعیرانی كلاسیكی بە واتایەكی فراوانترو بۆ مەبەستێكی جیاوازتر بەكارهاتوە (شاعیرە كلاسیكییەكان كۆكن لەسەر ئەوەی، كە ڕەقیب بەواتای دوژمنكاری و تێكدانی نێوان دڵدار و دولبەرو ئیرەیی بردن و چاودێریكردنی بەردەوام بەمەبەستی فریودان و دروستكردنی كێشەو گرفت دێت)([17]). بەڵام لە ئێستادا ئەو وشەیە لەبەكارهێناندا لاوازبووە پێدەچێت بە تێپەڕبونی كات لەناو بچێت، چونكە زیندوێتی وشە بەندە بە بەكارهێنانەوە.

3- (لقمة): لەزمانی عەرەبیدا بەواتای (پارو) دێت، ئێستا واتاكەی فراوانبوەو بە مەبەستی (ژەمی نان خواردن) بەكاردێت، بە وێنە:

-لوقمەیەك بۆ ئێوارە ئامادە بكە.

4- (قطرة): واتە (دڵۆپ) بە چەند واتایەكی تریش بەكاردێت لەوانە:

- قەترە: ئەو چارەسەرە پزیشكییەی، كە بە دڵۆپ دەكرێتە لوت و گوێ و چاوی نەخۆشەوە.

- قەترە : دڵۆپی ئاو، باران (یەك قەترە بارانم بەر نەكەوت).

5- (نفر): لە زمانی عەرەبیدا بە كۆمەڵێك كەس دەوترێت، كە ژمارەیان لە (3-10)بێت([18]) ، بەڵام لە زمانی كوردیدا واتایەكی زۆر فراوانتری لەخۆگرتوە، وەك لەم ڕستانەی لای خوارەوەدا دەردەكەوێت:

-نەفەر: بۆ پێوانەكردنی هەندێك جۆری خواردن. یەك نەفەر كەبابم دەوێت.

-نەفەر: بۆ پێوانەكردنی سەرنشینی نێو پاس و تەكسی... ئەم پاسە چەند نەفەر هەڵدەگرێت.

-نەفەر: وەك هاوواتای كەس بەكاردێت. یەك نەفەر ناناسێت.

6- (دفتر): لە زمانی عەرەبیدا بە واتای (تێنوس) دێت. لە زمانی كوردیشدا بە هەمان واتا بەكارێت، وەك: (ڕاهێنانەكەم لە دەفتەرەكەدا نوسیوە.) هەروەها واتای (100 گەڵا)یش دەگەیەنێت، وەك: - پارچە زەوییەكە بە پێنج دەفتەرە .

7- (حاج): لە زمانی عەرەبیدا بەو كەسە دەوترێت، كە حەجی ئەنجام دابێت، هەروەها بۆ پیاوی بەتەمەنی ناسراو یان نەناسراویش بەكار دەهێنرێت، وەك: (چۆنی كاك حاجی).

سەرەڕای ئەوانەش ناوە تایبەتییەكانی وەك(سەباح، قادر، قانع، شاكر، كەریم، عاسی، ئەمین، ئیحسان، ...) لە زمانی عەرەبیدا هەر یەكەیان جگە لە (ناوی تایبەتی كەس) واتای تریش دەگەیەنن، كە بریتین لە واتا فەرهەنگییەكانیان، بەوێنە(صباح=بەیانی، قادر=توانا، إحسان=چاكە، ...)، ئاخێوەرانی عەرەب هەردو واتاكە بەكاردەهێنن، وەك: (صباح الخیر یا صباح)، بەڵام ئاخێوەرانی كورد تەنها بەمەبەستی ناولێنان وەك ناوی تایبەتی بەكاریان دەهێنن، جگە لەو ناوانەی، كە واتاكانیان لای تاكی كورد ڕونە، وەك لە ڕستەكانی خوارەوەدا ڕونكراوەتەوە:

-کاك ئەمین (ناوی کەس) کەسێکی ئەمینە. (هاوەڵناو- واتە: دەست پاك)

-مامۆستا عادیل (ناوی کەس) بەڕاستی کەسێکی عادیلە. (هاوەڵناو- واتە: دادپەروەر)

-وەستا شەریف (ناوی کەس) لە خانەوادەیەکی شەریفە. (هاوەڵناو- واتە: بەڕێزو پایەدار)

-مامۆستا مەعروف (ناوی کەس) لەم شارەدا مەعروفە. (هاوەڵناو- واتە: ناسراو)

لەو ڕستانەی سەرەوەدا دەردەکەوێت، کە ئاخێوەری کورد واتای فەرهەنگی ناوەکانی (ئەمین، عادیل، شەریف، مەعروف) دەزانێت، بۆیە دەتوانێت وەك هاوەڵناو لە ڕستەدا بەکاریان بهێنێت، بەڵام بۆ نمونە ناوەکانی (أحمد، طاهر، مصطفی، قادر، صباح، أسماء، أکرم، ...) بەگشتی لای ئاخێوەری کورد واتاکەی زانراو نییە، یاخود لە زمانی کوردیدا بەرامبەرەکانیان بەکار دەهێنرێن.

2-5-1 -تەسکبونەوەی واتا

یەکێك لە دیاردە باوەکانی واتا بریتییە لە سنورداربونی بواری بەکارهێنانی واتای وشە، واتە (وشەیەك واز لە واتا گشتییەکەی خۆی دەهێنێت و پسپۆری لە واتایەکی تەسکتردا پەیدا دەکات، لەوانەشە وشەکە لە هەمان کاتدا هەردو واتاکە بپارێزێت، بەواتایەکی تر هەندێك جار واتایەکی گشتی هەبێت و هەندێك جار بەواتایەکی تەسکتر بەکاربێت)([19]) بەوێنە وشەی (دەفتەر) خوازراوەوە لە شعری کلاسیکی کوردیدا بە واتای (نوسینگە) و (دەفتەری کاغەز-تێنوس) بەکارهاتوە، بەڵام لە زمانی ئێستای کوردیدا(کوردانی باشور) واتای (نوسینگە) ناگەیەنێت([20])، لەخوارەوە نمونەی زیاتر دەخەینە ڕوو:

1. شهید: لەزمانی عەرەبیدا بەو کەسانە دەوترێت کە دەبن بە گەواهیدەر، هەروەها بە کەسێکیش دەوترێت، کە لە تێکۆشان و جیهاددا لە پێناو ئاین و نەتەوەو وڵاتیدا گیانی فیدابکات، بەڵام لە زمانی کوردیدا سنوری بەکارهێنانی تەسکبۆتەوەو تەنها واتای دوەمیان دەگەیەنێت.

2. وشەی (شاهد) لە زمانی عەرەبیدا وەك هاوواتای (شەهید) دەردەکەوێت و لەزۆربارددا دەتوانن جێگەی یەکتر بگرنەوە، تەنانەت هەردو وشەکە لە بنەڕەتدا لە (شَهِدَ-گەواهیدا)وە وەرگیراون، کەچی لە زمانی کوردیدا ئەو دو وشەیە ناتوانن جێگەی یەکتر بگرنەوە، بەڵکو هەریەکەیان واتایەکی تایبەتی هەڵگرتوە، بۆنمونە لە ڕستەکانی (شەهید نامرێت)و (کارەکەتان دو شایەتی دەوێت)دا، ناتوانین جێگۆڕکێ بە هەردو وشەی (شەهید، شایەت) بکەین، چونکە واتای ڕستەکان تێکدەچێت، وەك:

-شایەت نامرێت. (واتا نادروست).

-کارەکەتان دوشەهیدی دەوێت. (واتا نادروست).

3. واسطة: لە زمانی عەرەبیدا ئەو ئامرازو هۆکارانە دەگرێتەوە، کە دەمانگەیەنێت بە کەسێك یان شتێك([21]). بەڵام لە زمانی کوردی ئێستادا تەنها بە واتا نەرێنییەکەی بەکاردێت، واتە تەنها بۆ گوزارشتکردن لەو کەسانە بەکاردێت کە دەسەڵاتدارو کاربەدەستان دەناسن و بەهۆیەوە کارەکانیان ڕاپی دەکرێت، ئەگەرچی بە شێوەیەکی نایاسایی بێت و شایستەش نەبن، وەك لە نمونەکانی (واسیتەت هەبێ کارت ناوەستێ)و (پیاوی فەقیر واسیتە لە کوێ بێنێت)دا دیارە.

4. تسبیح: لە زمانی عەرەبیدا واتە وتنی ویردی (سبحان الله): پاکڕاگرتنی خوای مەزن لە هەموکەموکوڕی و خەوشێك([22])، بەڵام لە زمانی کوردیدا بە تێپەڕبونی کات واتاکەی گۆڕاوە بۆ ئەو مورووانەی، کە بە پەتێك بەستراوەتەوەو ویردەکانی پێ ئەنجام دەدرێت.

5. سید: لە زمانی عەرەبیدا بەواتای خاوەنکار و موڵکدار دێت، هەروەها بەرامبەر بە وەچەو نەوەکانی پەیامبەر (درودی خوای لەسەربێت) دێت، لەئێستاشدا لە هەندێك وڵاتی عەرەبیدا واتاکەی فراوانبوەو بە واتای (بەڕێز)یش بەکاردێت بەرامبەر بە هەر کەسێکی نەناسراو([23]) ، بەڵام لە زمانی کوردیدا تەنها بەرامبەر ئەو کەسایەتییە ئاینییانە بەکاردێت، کە خۆیان بەنەوەی (ئیمامی عەلی کوڕی ئەبوتالب) دەزانن.

6. مشروب: لەزمانی عەرەبیدا بەرامبەر هەمو ئەو شلەمەنییانە بەکاردێت کە بۆ خواردنەوە دەشێت، بەڵام لە زمانی کوردیدا واتاکەی بەتەواوی تەسکبوەتەوەو تەنها واتای (خواردنەوە کحولییەکان) دەگەیەنێت.

7. ذکر: لە زمانی عەرەبیدا بە واتای (یاد)و (وێرد)یش دێت، لە زمانی کوردیشدا ماوەیەك هەردو واتاکە بەکارهاتون بە تایبەتی لە شیعری شاعیرانماندا، بەڵام لەم دواییانەدا بە واتای (یاد) کەمتر بەکاردێت و بەرەو لەناوچون دەچێت، چونکە وشەکانی (یاد، بیر) جێگەیان گرتوەتەوە، بڕوانە نمونەکانی:

-زیکر (یاد) من لە زیکرو فیکری تۆ غافڵ نەبوم.

-زیکر (وێرد) زیکری خوا دڵ ئارام دەکاتەوە.

8. حیز : لە (حاز-إنحاز)ەوە هاتوە، واتە (لایداوە)([24])، لە زمانی کوردی زاری ناوەڕاستدا واتایەکی تایبەتی وەرگرتوەو زیاتر بۆ بواری جنێودان و کاری سێکسی بەکاردێت، بەرامبەر هەردو ڕەگەزی نێر و مێ، هەروەها سیما واتاییەکانی (+کوڕ +پیاو +کچ +ژن) لەخۆ دەگرێت، کەچی لە زاری ژورودا ئەم وشەیە تەنها بۆ ڕەگەزی مێ بەکاردەهێنرێت، هەروەها بە سیما واتاییەکانی (-کوڕ -پیاو +کچ +ژن) بەرامبەر بەکاری عیشقبازی بەکاردێت.([25])

2 -تەوەری دووەم

2-1 -پەیوەندی واتایی نێوان وشەکان

وشەکانی زمان بەپێی پەیوەندی و گۆڕان و بڵاوبونەوە و دەرکەوتن و گونجانیان لەگەڵ یەکتردا وەك مرۆڤەکان ڕەفتار دەکەن، بۆیە زۆرجار هەریەك لە وشەکانی زمان بە پێی دەوروبەر و بەکارهێنانیان لە ژینگەی جیاوازدا واتاو مەبەستی جۆراوجۆر دەگەیەنن.

لەهەر ڕستەیەکی زماندا دو جۆر پەیوەندی جیاواز لەنێوان وشەکاندا دروست دەبێت، کە بریتین لە پەیوەندی ستونی و ئاسۆیی، جۆری یەکەمیان پەیوەندی سینتاکسی نێوان وشەکان و

دەرکەوتن و گونجانیان لەگەڵ یەکتردا ڕوندەکاتەوە، بەڵام لە دوەمیاندا بە پێچەوانەوە، پەیوەندی فەرهەنگی وشەکان و گۆڕینی وشەیەك بە وشەیەکی تر لە هەمان ژینگەی زمانیدا ڕوندەکاتەوە([26]).

بەتوانایە

زیرەکە   پەیوەندی ستونی

ئازاد.. پیاوێکی .. ئازایە

پەیوەندی ئاسۆیی

لە ئەنجامی ئەو پەیوەندییانەی باسکران، چەندین دیاردەی واتایی پەیدا دەبن، لەوانە: (هاوواتایی، هاوبێژی، دژواتایی، تاد...) .

کاریگەری زمانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی بەڕونی لە ئاستی واتاسازیدا ڕەنگی داوەتەوەو زۆرێك لە وشە عەرەبییەکان بە تەواوی لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا جێی خۆیان کردۆتەوەو جێگیربون، بۆیە لەم توێژینەوەیەدا پەیوەندی نێوان وشە عەرەبیە خوازراوەکان لەگەڵ وشە کوردییە بنەڕەتیەکاندا خراوەتە بەر سەرنج و لێکۆڵینەوە ، بۆ ئەو مەبەستەش، پێنج دیاردەی واتایی باسکراوە، کە بریتین لە: (هاوواتایی، دژواتایی، فرەواتایی، هاوبێژی، بواری واتایی) .

1-1-2 -هاوواتایی

پسپۆرانی زمانەوانی وەك , crystal , palmer , Lyons , leech) ئەحمەد موختار، ئیبراهیم ئەنیس، حاکم مالیك لعێبی، محەمەد مەعروف فەتاح، بێخاڵ عەبدوڵا، عبدوڵا عزیز ... تاد (لەسەر واتای بنەڕەتی هاوواتا کۆکن، واتە بە بۆچونی ئەوان هاوواتا بەشێوەیەکی گشتی بریتییە لە (دوو وشە یان زیاتر لەواتادا وەك یەکن)، هەروەها مەرجیش نییە دو وشەی هاوواتا هەمان دەنگ و ڕێنوسیان هەبێت، چونکە واتا بنەرەتییەکەی پەیوەستە بە هاوواتاییەوە، نەك هاودەنگ یا هاورێنوسی .([27])

ستیڤن ئولمان دەڵێت: (هاوواتایی نرخی تایبەتی خۆی هەیە لە زماندا، چونکە دەکرێت لەڕێی جێگۆڕکێ و گۆڕینەوەی وشە هاوواتاکانەوە زمان دەوڵەمەندو ڕازاوە بکرێت).([28])

پرسی بون یان نەبونی هاوواتایی لە زماندا کێشەو مشتومڕێکی زۆری لە نێوان زانایانی ئەم بوارەدا هێناوەتە ئاراوە (بەتایبەتی هاوواتایی تەواو)، بۆیە زانایان بون بە دو کۆمەڵەوە، کۆمەڵێکیان بە تەواوی بونی هاوواتایی لە ناو یەك زماندا ڕەت دەکەنەوەو پێیان وایە، کە وشەکان لە ڕوی ڕۆنانی دەنگییەوە جیاوازن، کەواتە دەبێت لە ڕوی واتایشەوە جیاواز بن، لەو زانایانەش (بلومفیلد، هاریس، گود مان، ...) بەڵام کۆمەڵی دووەم بە پێچەوانەوە، بڕوایان وایە، کە هاوواتایی دیاردەیەکی سروشتی زمانەو دەکرێت وشەیەك واتای وشەیەکی تر بگەیەنێت لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا، چونکە هاوواتایی دەرئەنجامی پێشکەوتنی زمانەو دەکرێت ئەو وشانەی لە قۆناغێکی دیاریکراوی زمانێکدا واتاکانیان جیاواز بووە، لە قۆناغێکی تری هەمان زماندا ببن بە هاوواتا لەو زانایانەش (ستیفن ئۆڵمان، عەلی جارم، حاکم مالیك، ...) .([29])

بە بڕوای توێژەر بۆچونی دووەم دروستترە، چونکە زۆرجار هۆکارە زمانی و نازمانییەکانی وەك: (سیاسی، ئابوری، جوگرافی، فرەزاری، ڕێزمان، خواستن، ...) دەبنە مایەی دروستبونی هاوواتایی.

شارەزایان بەگشتی چەند جۆرێك لە هاوواتاییان جیا کردۆتەوە([30]) ، لەم توێژینەوەیەدا تەنها دوجۆری هاوواتایی باس دەکەین، کە پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە بابەتەکەی ئێمەوە هەیە:

1-1-1-2 -هاوواتای تەواو

ئەو وشانە دەگرێتەوە، کە بەتەواوی یەك واتا دەگەیەنن، ئاخێوەرانیش بەهیچ جۆرێك هەست بە جیاوازی نێوانیان ناکەن و دەتوانن لەهەمو دەوروبەرێکدا جێگۆڕکێیان پێ بکەن([31]) ، ئەگەرچی زمانەوان سەبارەت بەبون و نەبونی ئەم جۆرەی هاوواتایی مشتومڕێکی زۆریان کردوەو زۆربەی زمانەوانەکان دان بە بونی ئەم جۆرەدا نانێن، بەڵام لە زمانی کوردیدا بەئاشکرا هەست بە بونی ئەو دیاردەیە دەکرێت.

ستیڤن ئۆڵمان دەڵێت: (هاوواتایی تەواو هەرچەندە مەحاڵ نییە لە زماندا بەڵام زۆرکەمە، چونکە دیاردەیەکە بەئاسانی لە زماندا بەکار نایەت، ئەگەر هەشبێت بۆ ماوەیەکی کەم دەبێت و بەزویی جیاوازی لە نێوان واتای وشەکاندا پەیدا دەبێت)([32]). یەکێك لەهۆکارە سەرەکییەکانی دروستبونیشی([33]) دەگەڕێتەوە بۆ خواستنی وشەی بێگانە. ئەوەی پەیوەست بێت بە توێژینەوەکەی ئێمەوە، خواستنی وشە عەرەبییەکانە، وەك: (جەنەت = بەهەشت، هودهود = پەپولەسولەیمانە، جەهەنم = دۆزەخ، لەعنەت = نەفرەت، قەبر = گۆڕ، یەتیم = هەتیو، جومعە = هەینی([34]) ، دین = ئاین، مەلائیکە = فریشتە([35])، الله = خودا، مەتعەم = چێشتخانە، مەعاش = موچە، تجارەت = بازرگانی، ئیجابی = ئەرێنی، سلبی = نەرێنی، حەیا = شەرم، ئیحترام = ڕێز، ئیمان = باوەڕ، ئینسان-بەشەر = مرۆڤ ... تاد)

شایەنی باسە هەندێك جار هەردو وشە هاوواتاکە پێکەوە وەك فرێزێك لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا بەکاردێن بۆ زیاتر جەختکردنەو، وەك: (درۆزنی کەزاب، ڕێزو ئیحتیرام، تکاو ڕجا، هێزو قوەت، شەرم و حەیا، زوڵم وستەم، سۆزو عاتیفە، ڕەحم و بەزەیی، ...)

گەلێك لەوشە سادە خوازراوەکان بەشداری ڕۆنانی وشەی داڕێژراو یان لێکدراویان کردوەو وشەی نوێیان پێکهێناوە، هەندێکیشیان دیسان بون بە هاوواتا لەگەڵ ئەو وشە ناسادانەی، کە سەرجەم مۆرفیمەکانی خۆماڵیین، وەك: (بە/بێ ئەخلاق=بە/بێ ڕەوشت، بە/بێ حەیا=بە/بێ شەرم، قەبرستان=گۆڕستان، بە/بێ ئیمان=بڕوادار بێ بڕوا، ...)

2-1-1-2 -هاوواتایی ناتەواو

بریتییە لەو وشانەی، کە لە هەندێ دەوروبەردا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو دەتوانن جێی یەکتر بگرنەوەو جیاکردنەوەیان کارێکی ئاسان نابێت، مەگەر تەنها پسپۆرو زمانەوانان بتوانن واتاکانیان لێك جیابکەنەوە، بۆیە دەبینین زۆرینەی خەڵك وەك هاوواتا بەکاریدەهێنن .([36])

بەگشتی ئەو وشە خوازراوانەی کەلە زمانی کوردیدا ڕۆڵی دروستبونی هاوواتای ناتەواویان بینیوە ژمارەیەکی بەرچاو پێکدەهێنن، ئەگەرچی توێژینەوەو ئامارێکی ئەوتۆش لەو بارەیەوە لەبەردەستدا نییە، بەڵام ئەوە ڕونە، کە بە تێپەڕبونی کات وشەکان واتای تر دەگەیەنن و هەر یەکەیان بەپێی دەوروبەرو ژینگەی جیاوازی خۆی واتاکەی دەکشێت، بەوێنە هەردو وشەی (تەڵاق)و (جیابونەوە) بەهاوواتا دادەنرێن، وەك (جیابونەوە/تەڵاق ڕو لە زیادبونە)، بەڵام بڕوانە ئەم ڕستانەی خوارەوە:

- ئازاد لە هاوڕێکەی جیابویەوە .
- ئازاد هاوڕێکەی تەڵاقدا*.

هەروەها بڕوانە ئەم نمونانەی خوارەوە:

1) .شوکر، سوپاس (
- سوپاسی/شوکری خوا دەکەم .
- سوپاست دەکەم. -شوکرت دەکەم*.

2) .ڕەسم، وێنە :(
- وێنەیەکی/ ڕەسمێکی گرت .
- وێنەی شعری -ڕەسمی شعری*.
- وێنەیەك لە ناسنامەکەت بێنە. -ڕەسمێك لە ناسنامەکەت بێنە*.

3) .واجب/فەرز، پێویست):
- نوێژ لەسەر مسوڵمان فەرزە/ واجبە/ پێویستە .
- پێویستە بچم بۆ بازاڕ. -واجبە/فەرزە بچم بۆ بازاڕ .*

4) .حەرام، قەدەغە :(
- ئازاد سەیرانی لەسەرخۆی حەرامکردوە/ قەدەغە کردوە.
- دوزمانی حەرامە. -دوزمانی قەدەغەیە*.

دەتوانین بڵێین واتای ئەم دو زاراوەیە لە چەند ڕویەکەوە جیاوازن، لەبەر ئەوەی (حەرام) زاراوەیەکی ئایینیەو بەپێی ئاین ئەو کارانە یاساغن و خاوەنەکەی توشی سزای ئاینی دەکەن، بەڵام (قەدەغە) تاڕادەیەك زاراوەیەکی یاساییەو خاوەنەکەی ڕوبەڕوی لێپێچینەوەی یاسایی دەبێتەوە.

هەروەها وشەکانی (تەبیعی و سروشتی)، (قەسد/نیەت/ مەرام و مەبەست)، (غەیب و نادیار)، (جیهادو تێکۆشان)، (دوعاو پاڕانەوە)... تاد، بە هاوواتای ناتەواوهەژمار دەکرێن.

هەندێ لە زمانەوانان جۆرێکی تری هاوواتا جیا دەکەنەوە، کە پێی دەوترێت (هاوواتا ئاسا). بەڵام جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ جۆری دووەمدا نییە، بۆیە ئاماژەمان پێنەکردووە.

2-1-2 -دژواتایی

دژواتایی یەکێکی ترە لە پەیوەندییە واتاییەکانی نێوان وشەکان، بەو وشانە دەوترێت، کە واتاکانیان دژ بەیەکن، واتە لە دژواتادا پەیوەندی دژیەکی و پێچەوانەیی نێوان دوشت یان دوکەس یان دوسیفەت پیشان دەدرێت([37]). لە بواری زمانناسیدا چەندین جۆری دژواتایی جیاکراوەتەوە، بەڵام لەم توێژینەوەدا وا دەخوازێت، کە لەڕوی پێکهات و ڕۆنانی وشە خوازراوەکانەوە، جۆرەکانی دژواتایی دەستنیشان بکەین، لەبەر ئەوەی جۆرەکانی تر زۆرن زیاتر دەچنە خانەی واتای ڕستەوە، بەم پێیە بە مەبەستی سنورداركردن و زیاتر قوڵ ببینەوە بە کرۆکی بابەتەکەدا، تەنها لە هەردو جۆری (دژواتایی ئەرێنی) و(دژواتایی نەرێنی) دەکۆڵینەوە.

2-1-2-1- دژواتایی ئەرێنی

لەم جۆرەدا وشەکان تەنها لەڕوی واتاوە دژی یەکترن، واتە لەڕوی ڕۆنانەوە هەست بەهیچ بەرامبەربونێکی واتایی ناکرێت و ئامرازەکانی نەرێکردنی وەك(نە، نا، مە، ..) بەکارنەهێنراوە، جگە لەوەش هیچ (مۆرفیمێکی بەند)ی وەك (پاشگر و پێشگرو ناوبەند ...) بەشداری لە ڕۆنانیاندا ناکەن، وەك:

مارەکردن تەڵاقدان
عالیم جاهیل
خێر شەڕ
ئاخرشەڕ ئاخرخێر
ئیمان کوفر
جەهەنەم جەنەت
حەرام حەڵاڵ
کافر موسڵمان (موسلیم+ان)
موحەجەبە سفور

2-1-2-2- دژواتایی نەرێنی

ئەو وشانە دەگرێتەوە، کە بەهۆی مۆرفیمەکانی نەرێکردنی، وەك: (نە، نا، مە، بێ، ...) دادەڕێژرێن و وتاکانیان دەبن بە دژی یەکترو پێچەوانەو بەرامبەر دەبنەوە. ڕێژەیەکی بەرچاوی ئەو وشە خوازراوانەی، کە هاتونەتە ناو زمانی کوردییەوە، بەم ڕێگەیە دژەکانیان داڕێژراون، یاخود تەنها وشەکە خوازراوەو جگە لە گۆڕانی دەنگسازی، پاشگرو پێشگرەکانی (بونایەتی، خاوەنێتی) وەك(بە...، ...دار)ی خراوەتەسەر، پاشان نەرێ کراوە، بێ گومان ئەمەش لە زماندا گونجاوترە، چونکە مۆرکی زمانەکە وەردەگرن و بەئاسانیش لە فەرهەنگدا جێگەی خۆیان دەکەنەوە، بڕوانە نمونەکانی خوارەوە:

ماندار بێ مانا وەفادار بێ وەفا
عاقڵ بێ عەقڵ ڕازی نا ڕازی
حەق نا حەق بەشەرەف بێ شەرەف
دیندار بێ دین بەئیحترام بێ ئیحترام
بەئەدەب بێ ئەدەب عەیبدار بێ عەیب
بەغیرەت بێ غیرەت بەئەخلاق بێ ئەخلاق
ئیماندار بێ ئیمان بە ڕەحم بێ ڕەحم
بە حەیا بێ حەیا بەویژدان بێ ویژدان
بەسەبر بێ سەبر بەتام بێ تام

ڕێژەی ئەمجۆرەی دژواتایی لەچاو جۆری یەکەم زیاترە، چونکە بەشێکی مۆرفیمەکانی کوردییەو لەسەر زار ئاسانە، بەکارهێنەرانیش بەبێ سڵەمینەوە بەکاری دەهێنن و هەست بە نامۆیی وشەکان ناکەن. ئەم دیاردەیەش لە زمانی ئاخاوتندا شتێکی ئاساییە، بەڵام لە نوسیندا پێویستە وشەو زاراوە بنەڕەتییە کوردییەکان بەکار بهێنرێن.

2-1-3 -فرەواتایی

بریتییە لەو وشانەی، کە زیاتر لە یەك واتا دەبەخشن، بەمەرجێك پەیوەندییەكی واتایی لە نێوانیاندا هەبێت و هاوسەرچاوەو هاوڕەگەزبن.([38])

لە وشە خوازراوەكانی زمانی كوردیدا چەندین وشەی فرەواتا بەرچاو دەكەون، كە پێدەچێت لەسەرەتای خواستنیانەوە تەنها بۆ گەیاندنی یەك واتا بەكارهێنرابن، دواتر واتای تریان لەخۆگرتبێ، ئەمەش یاسای سروشتیی وشەیە لە زماندا، چونكە چەندین سەدەیە كوردەكان وشەو زاراوەی عەرەبییان وەرگرتووە بەردەوام بەكاریان هێناوە، ئەمەش بوەتە یەكێك لە هۆكارەكانی دروستبونی (فرەواتایی) لە زمانی كوردیدا، بڕوانە نمونەكانی خوارەوە:

- شەڕ 1 : جەنگ

شەڕ 2 : خراپ، وەك: خوا لە شەری شەیتان بمانپارێزێ.

-غەزەب 1 : تورەیی ، سزا، وەك: دەڵێی غەزەبی لێگیراوە، خوا غەزەبی لێ گرتوە .

غەزەب 2 : نەگبەت ، ئازاو سەركێش، وەك: ئەو غەزەبە چۆن ئەو كارەی كرد!!

-شێخ 1 : دوعا خوێن، قورئانخوێن (قارء). یان بۆ پایەیەكی بەرزی ئاینی بەكاردێت، وەك:

شێخ ئەحمەد دوعایەكی بۆ خوێندین.

شێخ 2 : وەك ناوی بنەماڵەو هۆزێكی كوردی بەكاردێت، كە چەند سیمایەكی كۆمەڵایەتی تایبەت بەخۆیان هەیە و لە چەند بەشێك پێكهاتون" وەك: شێخە سورەكان، شێخی بەرزنجە، شێخی سۆڵە.

-ئەڵقە 1 : لە (حلقە)ی عەرەبییەوە وەرگیراوە، ئەڵقەی دەست، وەك: ئەڵقەی زیوی كڕیوە؟

ئەڵقە 2 : ئەڵقەی دراما ، . ...

-حەق 1 : ماف، وەك: حەق خۆیەتی.

حەق 2 : ڕاستی، وەك: قسەكانی هەموی حەقن.

-فەقیر 1 : هێمن و ژیر و لەسەرخۆ، وەك: منداڵێكی فەقیرە.

فەقیر 2 : هەژار، وەك: كەسێكی فەقیرو نەدارە.

-جاهیل 1 : جایەڵ/جەهێڵ / جاحێل /جەحێڵ / گەنج.

جاهیل 2 : نەزان، وەك: دەرمانی جاهیل خوێندەوارییە.

-حساب 1 : ژماردن، وەك: حسابی بكە، . ...

حساب 2 : لێپرسینەوە، وەك: دوارۆژ حسابت لەگەڵ دەكرێ، حسابی لای خوایە، ... تاد.

2-1-4 -هاوبێژی

ئەو وشانە دەگرێتەوە كە دو واتا یان زیاتریان لەخۆگرتوەو هەریەك لەو واتایانەش لای هاوزمانان ڕون و ئاشكرایەو لە ئاخاوتندا بەكاری دەهێنن([39]) ، خاڵی جیاكەرەوەی نێوان هاوبێژی و فرەواتایی ئەوەیە، كە لە هاوبێژیدا هیچ پەیوەندیەكی مێژویی لە نێوان واتای وشەكاندا نییەو لە ڕوی ڕەگەزو سەرچاوەی دروستبونەوە جیاوازن، جگە لەم ڕێگەیە، چەند شێواز وڕێگەیەكی ترهەیە بۆ جیاكردنەوەی هاوبێژی و فرەواتایی، لەوانەش :([40])

1. تاقیكردنەوەی تەمومژی: دەكرێتە پێوەر بۆ جیاكردنەوەی ئەو دو دیاردەیە، بۆ نمونە لە ڕستەی (ئارام وەك ئازاد دەخوێنێت) هیچ تەمومژییەك بەدی ناكرێت، بەڵام لە ڕستەی (ئارام وەك ئازاد ناخوێنێت)دا مۆرفیمی (نا) تەمومژی دروست دەكات، وەك:

-ئارام و ئازاد هەردوكیان ناخوێنن.

-ئارام وەك ئازاد (باش) ناخوێنێت.

-ئارام وەك ئازاد (خراپ) ناخوێنێت.

بۆیە دەڵێین گیرەكی (نا) فرەواتایە.

2. خوازە: بەكارهێنانی وشەیەك بۆ گەیاندنی واتایەك، جگە لە واتا بنەڕەتییەكەی خۆی، بە وێنە وشەی (فقیر) خوازراوەو واتای (هێمن ولەسەرخۆو ژیر)یش دەگەیەنێت.

3. گەڕان بەدوای واتای بنچی یان كرۆكی واتای وشە، بە پشت بەستن بە فرەواتایی لەبری هاوبێژی. ئەم ڕێگەیە زیاتر پەنا دەباتە بەر یەكەم واتا، كە بۆ دانە زمانییەكە دانراوە، دواتر ئەو واتایانەی بەدەستی هێناوە.

لە ڕوانگەی ئەوەی باسكرا، دەكرێت شیكردنەوە بۆ هەندێ وشەی خوازراوی زمانی عەرەبی بكەین، بەوێنە وشەی (كوفر) لەیەك كاتدا هاوبێژی و فرەواتاییشی لە زمانی كوردیدا دروستكردوە، وەك لە خوارەوە ڕون كراوەتەوە:

1.كوفر : بەرامبەر بە (بێ بڕوا) بەكاردێت، وەك: (كوفر لە كافر دەوەشێتەوە).

2.كوفر: بەواتای ڕازی نەبون بەوەی پێی بەخشراوە، وەك: (كوفری نیعمەتی كردوە) .

3.كوفر: بە واتای (ڕەنگی ڕەش).

4.كوفر: جۆرە درەختێكە زیاتر لە كەناری چەم و ڕوبارەكان دەڕوێت. ([41])

(كوفر) لە خاڵی(1،2) فرەواتان، چونكە پەیوەندییەكی واتایی لە نێوانیاندا هەیە، بەڵام لە خاڵی(3،4)دا هاوبێژن چونكە هیچ جۆرە پەیوەندییەك چ لەڕوی مێژویی و چ لەڕوی نزیكی واتاییەوە لە نێوانیاندا نییە.

چەندین وشەی تری هاوبێژ بەهەمان هۆكارەكانی پێشو لە زمانی كوردیدا پەیدابون، لەوانە:

-بیر 1 : كە لە (بئر)ی عەرەبییەوە وەرگیراوە.

بیر 2 : بەواتای هۆش و یاد دێت ، وەك: بیرم كەوتەوە .

-ڕسق 1 : لە (رزق) ی عەرەبییەوە وەرگیراوە، واتە (ڕۆزی)، وەك: خوا رزق داوە.

ڕسق 2 : (جرج) .

-خاڵ 1 : برای دایك .

خاڵ 2 : خاڵی سەر لەش([42])

خاڵ 3 : خاڵی كۆتایی ڕستەی هەواڵی، ... (لەگەڵ خاڵی 2 دا فرەواتایە)

واتای (خاڵ) لە(1) و (2) و (1) و (3) دا هاوبێژن، بەڵام (2) و (3) فرەواتان

-عەسر 1 : لە (عصر)ی عەرەبییەوە وەرگیراوە ، بەواتای کاتی عەسر دێت، وەك: دوای عەسر دێمەوە.

عەسر 2 : فرمێسك، ئەشك، وەك: عەسر بەچاویدا هاتە خوارەوە.

-عارەق 1 : خواردنەوەی کحولی، وەك: کەسێکی عارەق خۆرە.

عارەق 2 : عارەقی نێوچاوان، وەك: عارەق بە ناو چاوانییەوەیە.

-مەکە 1 : شاری مەکەی پیرۆز.

مەکە 2 : بە واتای (لاتفعل)ی عەرەبی دێت، وەك: کارەکە مەکە.

-هەمزە 1 : پیتی هەمزە (ئ)

هەمزە 2 : ناوی تایبەتی کەسی(حەمزە)، وەك: کاك هەمزە کارەکەی کرد.

-موعجیزە 1 : پاککەرەوە

موعجیزە 2 : بەڵگەو نیشانە(پەرجووە)([43])

-ئازار 1 : ئێش وژان.

ئازار 2 : مانگی ئازار ([44])

-نیسان 1 : ئۆتۆمبێلی نیسان

نیسان 2 : مانگی نیسان

-بەیان 1 : ئاشکراکردن، وەك: نهێنییەکەی بەیانکرد.

بەیان 2 : کاتی هەڵهاتنی خۆر، وەك: تا بەیان نەخەوتم.

2-1-5 -بواری واتایی (کێڵگەی واتایی)

ئەو وشانە دەگرێتەوە، کە بۆ دەربڕینی دیاردەیەك بەکاردەهێنرێن و هەریەکەیان لایەن و بەشێکی ئەو دیاردەیە باس دەکەن([45])، بە واتایەکی تر کۆمەڵە وشەیەکن کە پەیوەندییەکی واتایی پێکەوەیان دەبەستێتەوە، هەموشیان لەژێر ناوێکی گشتیدا کۆدەبنەوە([46])، ئامانجی سەرەکی بواری واتایی بریتییە لە کۆکردنەوەی سەرجەم ئەو وشانەی، کە سەر بە بوارێکی واتایی تایبەتن، لەگەڵ دەرخستنی پەیوەندی نێوانیان.([47])

(Finch) دەڵێت: بواری واتایی بۆ دیراسەکردنی بەراوردکاری نێوان زمانەکان بەسودە([48]). لەو سۆنگەیەوەو سەبارەت بە چۆنییەتی کارکردنی وشەی بێگانەو بەئەندامبونی لە بواری واتاییدا، پێویستە چەند خاڵێك بخەینەڕو:

1.ئەو وشە بێگانانەی کەلێنی زمانەکە پردەکەنەوە، واتە بەرامبەریان لە زمانەکەدا نییە، لە هەردو زمانەکەشدا یەك واتا دەگەیەنن، ئەوە دەبن بە ئەندام لە بوارێکی واتایی کە جۆری بوارە واتاییەکەی جیاواز نەبێت لەزمانە بێگانەکە، بەوێنە: وشەکانی(برتقال، خوخ) بەهەمان واتا لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراون، هاوشێوەی زمانی عەرەبی لە زمانی کوردیشدا دەچنە نێو بواری واتایی (میوە)، هەرچەندە بەپێی یاسا دەنگسازییەکانی زمانی کوردی گونجێنراون (پرتەقاڵ، قۆخ).

2.ئەو وشانەی لە زمانەکەدا بەرامبەریان هەیە بەهەمان واتا، ئەم وشانە کەلەبەری زمانەکە پرناکەنەوە، بۆیە نابنە ئەندام لە بواری واتاییدا، چونکە بواری واتایی بەهیچ جۆرێك (هاوواتا) لەخۆ ناگرێت، بەوێنە وشەکانی (زوڵم، سەرووەت، مەعاش، مەتعەم، ئیحترام، ئیجابی، سلبی، ئینسان، بەشەر، ...) (بڕوانە بابەتی هاوواتایی) لە زمانی کوردیدا ناچنە هیچ بوارێکی واتاییەوە.

3.ئەو وشانەی کە لە زمانی بێگانەوە وەرگیراون، بەڵام بۆ واتاو مەبەستێکی تر بەکاردەهێنرێن ئەوا بەپێی واتا نوێکە دەبن بەئەندامی بوارێکی واتایی.([49])

وشە خوازراوە عەرەبییەکان لە زمانی کوردیدا بەهۆی ئەوەی زۆرینەیان لە سەردەمێکی کۆنەوە وەرگیراون و هەمیشە بەکارهێنراون، بۆیە ئاساییە، گۆڕانکاری بەسەر واتاکانیاندا هاتبێ و واتاو مەبەستی تریان لەخۆ بارکردبێ، دیاردەکانی (تەسکبونەوەی واتا، فراوانبونی واتا، فرەواتایی) کە پێشتر لەم توێژینەوەیەدا باسکران بەڵگەو نمونەی ڕونن بۆ سەلماندنی ئەم لایەنە، بەوێنە وشەی (ئەڵقە) لە زمانی کوردیدا بەپێی واتاکانی ڕەفتاری لەگەڵ دەکرێت لە بواری واتاییدا، بەم شێوەیەی خوارەوە:

-ئەڵقەی چەندەمی دراماکەت نەبینیوە. (دەچێتە نێو بواری واتایی دراماوە)

-ئەڵقەت نەکڕیوە. (دەچێتە نێو بواری واتایی بابەتی زێڕنگەرییەوە)

سەبارەت بە زاراوە ئاینییە خوازراوەکان کە لەژێر کاریگەری ئاینی ئیسلام و زمانی عەرەبیدا هاتونەتە نێو زمانی کوردییەوە، بوارێکی واتاییان دروستکردوە، چونکە سەرجەم وشەو زاراوەکان پەیوەندییەکی واتایی لەنێوانیاندا هەیەو هەریەکەیان لایەنێکی شەرعی ئاینی ئیسلام ڕون دەکەنەوە، بەڵام پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین، کە کۆمەڵێك لەو وشانە لە زمانی کوردیدا بەرامبەریان بۆ دانراوەو ئاخێوەرانیش بەکاریدەهێنن و وەریانگرتووە، لەم بارەدا تەنها وشە کوردییەکان دەچنە نێو بوارە واتاییەکەوەو جێی وشە عەرەبییە هاوواتاکانیان دەگرنەوە، بەوێنە زاراوەکانی (ئیمان، کوفر، ئیماندار، زیکر، ڕەحم، عەزاب، مەلائیکە، تەقوا، ...تاد) لادەبرێن، چونکە وشەکانی (باوەڕ، بێ باوەڕ، بڕوادار، وێرد، بەزەیی، سزا، فریشتە، لەخواترسان، ...) لەبەرامبەردا بەکارهاتون و جێگەیان گرتونەتەوە، هەروەها کۆمەڵێکی تر لەو زاراوان خوازراوانە جێگرەوەیان نییە، بۆیە وەك خۆیان دەمێننەوەو دەتوانن بەهاوبەشی لەگەڵ وشە کوردییە ئاینییەکاندا بوارێکی واتایی پێکبهێنن، وەك: (حەرام، حەڵاڵ، قورئان، ئایەت، سورەت، حەج، عومرە، سونەت، فەرز، جیهاد، ڕەمەزان، لەیلەتولقەدر، سڵاو، شەیتان، شەرع، تەسبیح، ...)

ئەنجام

1. خواستنی وشە پێویست و گرنگەو دەبێتە مایەی دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان و پێشخستن و گەشەکردنی، بەمەرجێك ئەو خواستنە کەلێنی فەرهەنگی زمان پڕ بکاتەوەو نەبێتە هۆی دروستبونی هاوواتایی وکوشتنی وشە بنەڕەتی و خۆماڵییەکان.

2. لە گرنگترین هۆکارەکانی سەرنەکەوتنی زمانی عەرەبی بەسەر زمانی کوردیدا (جگە لە پابەندبوونی کورد بە زمانەکەیانەوە) بریتییە لە هۆکاری (زمانی) ئەمەش لەبەر ئەوەی گۆڕان لە ئاستی ڕستەسازیدا زۆر لەسەرخۆیەو دەتوانێت ماوەیەکی درێژ پارێزگاری لە یاساو تایبەتمەندیە ڕێزمانییەکانی بکات.

3. ژمارەیەکی بەرچاو لە وشە خوازراوەکانی زمانی عەرەبی لە زمانی کوردیدا واتاکانیان فراوانبوە یان تەسکبۆتەوە هەروەها ڕۆڵیان گێڕاوە لە دروستبونی چەندین دیاردەی واتایی نێوان وشەکان، ئەمەش بۆ دوهۆکاری سەرەکی دەگەڕێتەوە:

-لە مێژویەکی کۆنەوە ئەو زاراوانە خوازراون.

-زۆر بەکارهێنانی ئەو وشەو زاراوانە لە دەوروبەرو ژینگەی جیاوازدا.

4.وشەو زاراوە ئاینییەکان زیاتر خوازراون، لەهەمان کاتدا کەمتر گۆڕانی واتاییان بەسەردا هاتووە.

5. بەپێی ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە لەناو پێنج جۆری پەیوەندی واتایی (هاوواتایی، فرەواتایی، دژواتایی، هاوبێژی، بواری واتایی)دا وشە خوازراوە عەرەبییەکان زیاتر بونەتە هۆی دروستبونی (هاوواتایی) بە بەراورد لەگەڵ جۆرەکانی تردا.

6.وشە خوازراوە عەرەبییەکان لە بواری واتایی زمانی کوردیدا بەم شێوەیەی خوارەوە ڕەفتاری لەگەڵدا دەکرێت:

-ئەو وشانەی بەرامبەریان هەیە لە زمانی کوردیدا نابنە ئەندام لە بواری واتایی، چونکە بە هاوواتاکانیان لە وشەی خۆماڵی پڕ دەکرێنەوە.

-ئەو وشانەی لە زمانی کوردیدا بەرامبەریان نییە، ئەوا بە هەمان واتاو لەهەمان بواری واتاییدا دەبن بە ئەندام.

-ئەو وشانەی لە زمانی کوردیدا بەرامبەریان هەیە، بەڵام بە واتایەکی نوێ بەکاردەهێنرێن ئەوا لە زمانی کوردیدا بەپێی واتا نوێکە دەبن بە ئەندام لە بوارێکی واتایی.

-دەکرێت وشەو زاراوە ئاینییەکان(چ کوردی بن یان عەرەبی) بوارێکی واتاییان بەناوی (بواری ئاینی)ەوە بۆ تەرخان بکرێت.

سەرچاوەکان

1 -بە زمانی کوردی

1 -ئازاد عەزیز سلێمان، ململانێی زمان زمانی کوردی لە ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم بەنمونە، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی پەروەردە، 2014.

2-ئومێد بەرزان برزۆ، کاریگەری ئاینی ئیسلام لە سەرزمانی کوردی، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، زانکۆی گەرمیان ژمارە (25)ی 2013.

3-بەکر عومەر عەلی، چەند لایەنێکی زمانەوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر، 2010.

4-تالیب حوسێن عەلی، واتاسازی چەند بابەتێکی لێکدانەوەی واتای وشە، چاپی یەکەم، چ. (ڕۆژهەلات)، هەولێر، 2011.

5-حسین مەحمود عەلی، ڕەهەندەکانی ڕەقیب لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بە نمونەی(نالی، مەحوی، حەمدی)، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، ژمارە (1)ی 2013.

6-دارا حەمید محەمەد، واتاسازی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیر، سلێمانی، 2010.

7-دارا حەمید محەمەد و بێستون حەسەن ئەحمەد، کشانی واتا لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، ژمارە (1)ی 2013.

8-ڕۆژان نوری عەبدوڵا، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی ، چاپی دووەم ، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، 2013.

9-سەلام ناوخۆش، زمانناسی و هەندێك بابەتی زمانناسی کوردی، چاپی دوەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، 2010.

10-شاسوار هەرشەمی، هەندێك زانیاریی گشتی لەبارەی زمانەوە، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چ. (ڕەنج)، سلێمانی، 2009.

11-عەبدوڵا حوسێن ڕەسول، چەند باسێکی وردی زمانەوانی - کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر، 2015.

12-عەبدولواحید موشیر دزەیی، واتاسازی وشەو ڕستە، چاپی سێیەم، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بلاوکردنەوە، هەولێر، 2014.

13-محەمەد حوسێن ئەحمەد، ململانێی زارەکان (زاری ناوەڕاست و ژورو) وەك نمونە، زانکۆی گەرمیان، کۆلێژی پەروەردە، ماستەر، 2016.

14-محەمەد مەعروف فەتاح، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، 2011.

15-محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی، سلێمانی، .(2006)

16-نەریمان عەبدوڵا خۆشناو و شوکر محەمەد سالح، گۆڕان لە زماندا، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، ژمارە (4)ی 2014.

17-هۆگر محەمەد فەرەج، چەردەیەك دەنگ، مۆرفیم، وشەی جوداییسازلە نێوان کرمانجی باکور، ناوەڕاستدا، کۆنفرانسی زانستی زمانی کوردی- هەولێر، 2012.

2 -بە زمانی عەرەبی

18-إبراهيم مصطفى-أحمد حسن الزيات-حامد عبد القادر-محمد على النجار، المعجم الوسيط، دار الدعوه ، جزء 1 ، تركية-استنبول، 1989.

19-احمد موختار عمر، علم الدلالة، الطبعة الاولى،الكويت، 1985.

20-ف.ر.بالمر، علم الدلالة إطار جديد، ت: صبرى ابراهيم السيد، دار المعرفة الجامعية، إسكندرية، 1995.

21-صبحي الصالح، دراسات في فقه اللغة، الطبعة السادسة عشرة، دار العلم للملاين، بيروت-لبنان، 2004.

22-علي عبدالواحد وافي، العلم اللغة، الطبعة التاسعة، نهضة مصر، 2004.

23-كلود جرمان و ريمون لوبلون، علم الدلالة، ت: نور الهدى لوشن، الطبعة الاولى، دار الكتب الوطنية، بنغازي، 1997.

24-مجدالدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادى، معجم القاموس المحيط، الطبعة الخامسة، دار المعرفه، بيروت-لبنان، 2011.

25-محمود السعران، علم الدلاله، دار النهضة العربية، بيروت.

26-انترنت: تعريف و معنى حيوان بالعربى ف معجم المعانى الجامع.

پەراوێزەکان

[1] بڕوانە: (علي عبدالواحد وافي، العلم اللغة، الطبعة التاسعة، نهضة مصر، 2004، 229) .

[2] بڕوانە: (علي عبدالواحد وافي، العلم اللغة، الطبعة التاسعة، نهضة مصر، 2004، 280).

[3] عەبدوڵا حوسێن ڕەسول، چەند باسێکی وردی زمانەوانی -کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر، 2015،ل. (229)

[4] محەمەد حوسێن ئەحمەد، ململانێی زارەکان (زاری ناوەڕاست و ژورو) وەك نمونە، زانکۆی گەرمیان، کۆلێژی پەروەردە، ماستەر، 2016 ، ل.(38).

[5] بڕوانە: (علي عبدالواحد وافي، العلم اللغة، الطبعة التاسعة، نهضة مصر، 2004، 230-247).

[6] ئازاد عەزیز سلێمان، ململانێی زمان زمانی کوردی لە ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم بەنمونە، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی پەروەردە، 2014، ل.(123)

[7] ڕۆژان نوری عەبدوڵا، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی ، چاپی دووەم ، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، 2013 ، ل 137.

[8] شاسوار هەرشەمی، هەندێك زانیاریی گشتی لەبارەی زمانەوە، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چ. (ڕەنج)، سلێمانی، 2009،ل. (41)

[9] محەمەد مەعروف فەتاح، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، 2011،ل. (133)

[10] تاڵیب حوسێن عەلی، واتاسازی چەند بابەتێکی لێکدانەوەی واتای وشە، چاپی یەکەم، چاپخانەی (ڕۆژهەڵات)، هەولێر، 2011 ، ل.(83)

- (168).

[11] محەمەد مەعروف فەتاح، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، 2011،ل

[12] (حیوان: بمعنى الحیاة، کقوله تعالى: (ﭙ ﭚ ﭛ ﭜ ﭝ)) أو(کائن حيٌ یمتاز بالحیاة والحس والحرکة)، أو (کل حي الناطق أو غیر ناطق) (انترنت: تعریف و معنى حیوان بالعربي في معجم المعاني الجامع)

[13] محمود السعران، علم الدلاله، دار النهضة العربیة، بیروت، ص.(280).

[14] وەرگیراوە لە (عەبدولواحید موشیر دزەیی، واتاسازی وشەو ڕستە، چاپی سێیەم، ناوەندی ئاوێر، هەولێر، 2014، ل(189.)

[15] احمد موختار عمر، علم الدلالة، الطبعة الاولى، الکویت، 1985، ص.(243).

[16] دارا حەمید محەمەد، واتاسازی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیر، سلێمانی، 2010، ل.(36).

[17] بڕوانە: (محەمەد مەعروف فەتاح، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، 2011،ل (128) و دارا حەمید محەمەد و بێستون حەسەن ئەحمەد، کشانی واتا لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، ژمارە (1)ی 2013،ل (195).

[18] حسین مەحمود عەلی، ڕەهەندەکانی ڕەقیب لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بە نمونەی(نالی، مەحوی، حەمدی)، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، ژمارە (1)ی 2013، ل.(142)

[19] إبراهیم مصطفى-أحمد حسن الزیات-حامد عبد القادر-محمد على النجار، المعجم الوسیط، دار الدعوه ، جزء 1 ، ترکیة-استنبول، 1989، ص.(940)

[20] محەمەد مەعروف فەتاح، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، 2011،ل. (128)

[21] نەریمان عەبدوڵا خۆشناو و شوکر محەمەد ساڵح، گۆڕان لە زماندا، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان، ژمارە (4)ی 2014،ل.(14)

- إبراهیم مصطفى-أحمد حسن الزیات-حامد عبد القادر-محمد على النجار، المعجم الوسیط، دار الدعوه ، جزء 1 ، ترکیة-استنبول، 1989، ص.(1031)

[22] مجدالدین محمد بن یعقوب الفیروز آبادی، معجم القاموس المحیط، الطبعة الخامسة، دار المعرفه، بیروت-لبنان، 2011، ص.(587)

[23] إبراهیم مصطفى-أحمد حسن الزیات-حامد عبد القادر-محمد على النجار، المعجم الوسیط، دار الدعوة ، جزء 1 ، ترکیة-استنبول، 1989، ص (461). ومعنى (السید): المالك والملك والمولى ذو العبید والخدم والمتولي للجماعه الکثیرة وکل من افترضت طاعتة ولقب تشریف یخاطب به الاشراف من نسل الرسول. وأطلق حدیثا في بعض الدول على کل فرد وسید کل شيء أشرفه وأرفعه یقال القرآن سید الکلام. سادة وسیائد

[24] عەبدوڵا حوسێن ڕەسول، چەند باسێکی وردی زمانەوانی-کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر، 2015، ل. (247)

[25] سەلام ناوخۆش، زمانناسی و هەندێك بابەتی زمانناسی کوردی، چاپی دوەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، 2010، ل.(52)

[26] تاڵیب حوسێن عەلی، واتاسازی چەند بابەتێکی لێکدانەوەی واتای وشە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، 2011، ل.(60-61)

[27] سەلام ناوخۆش، زمانناسی و هەندێك بابەتی زمانناسی کوردی، چاپی دوەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، 2010، ل.(44)

[28] دارا حەمید محەمەد، واتاسازی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیر، سلێمانی، 2010، ل (85) ئەویش لە (ستیفن اولمان، 1997: ص 119) وەری گرتووە.

[29] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم بابەتە، بڕوانە (دارا حەمید محەمەد، 2010، ل (83-89).

[30] بڕوانە: (تاڵیب حوسێن عەلی، واتاسازی چەند بابەتێکی لێکدانەوەی واتای وشە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، 2011، ل(73) و (احمد موختار عمر، علم الدلالة، الطبعة الأولى، الکویت، 1985، ص(220).

[31] احمد موختار عمر، علم الدلالة، الطبعة الاولى، الکویت، 1985، ص.(220)

[32]وەرگیراوە لە (دارا حەمید محەمەد، واتاسازی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیر، سلێمانی، 2010، ل (90.

[33]پالمەر باسی پێنج هۆکاری کردوە، بەڵام خواستنی وشەی بێگانەی باس نەکردوە کە یەکێکە لە هۆکارە سەرەکییەکانی دروستبونی هاوواتایی (بڕوانە: ف.ر.بالمر، علم الدلالة إطار جدید، ت: صبری ابراهیم السید، دار المعرفة الجامعیة، إسکندریة، 1995، ص(93-98).

[34]لە کۆی حەوت ڕۆژی هەفتە تەنها وشەی (جومعە) لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراوە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر گرنگیدانی کوردان بە بۆنەو یادە پیرۆزە ئاینییەکان و خواستنی وشەو زاراوە ئاینییەکان بە ڕێژەیەکی زیاتر.

[35]لەزمانی عەرەبیدا وشەی مەلائیکە کۆیەو تاکەکەی (مەلەك)ە، بەڵام لەزمانی کوردیدا هەر بەشێوەی (کۆ) وەرگیراوەو بۆ کۆکردنەوەش دیسان مۆرفیمی کۆی دەخرێتە سەر (مەلائیکەکان). (93)

[36]دارا حەمید محەمەد، واتاسازی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژیر، سلێمانی، 2010، ل

[37]تاڵیب حوسێن عەلی، واتاسازی چەند بابەتێکی لێکدانەوەی واتای وشە، چاپی یەکەم، چ.(ڕۆژهەڵات)، هەولێر، 2011، ل.(88)

[38]کلود جرمان و ریمون لوبلون، علم الدلالة، ت: نور الهدی لوشن، الطبعة الاولی، دار الکتب الوطنیة، بنغازي، 1997، ص-41(42).

[39]صبحي الصالح، دراسات في فقه اللغة، الطبعة السادسة عشرة، دار العلم للملاین، بیروت-لبنان، 2004، ص .(302)

[40]محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، سلێمانی، (2006)، ل 67-68.

[41]بڕوانە: (ئومێد بەرزان برزۆ، کاریگەری ئاینی ئیسلام لە سەر زمانی کوردی، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، زانکۆی گەرمیان ژمارە (25)ی 2013، ل(113). واتای جۆری دوەمی(کوفر) توێژەر بۆی زیادکردووە لەم سەرچاوەیەدا باس نەکراوە.

[42]ئومێد بەرزان برزۆ، کاریگەری ئاینی ئیسلام لە سەر زمانی کوردی، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، زانکۆی گەرمیان ژمارە (25)ی 2013، ل.(113)

[43]هۆگر محەمەد فەرەج، چەردەیەك دەنگ، مۆرفیم، وشەی جوداییسازلە نێوان کرمانجی باکور، ناوەڕاستدا، کۆنفرانسی زانستی زمانی کوردی- هەولێر، 2012 ، ل 135

[44]عەبدولواحید موشیر دزەیی، واتاسازی وشەو ڕستە، چاپی سێیەم، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، 2014، ل.(130)

[45]سەلام ناوخۆش، زمانناسی و هەندێك بابەتی زمانناسی کوردی، چاپی دوەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، 2010، ل.(48)

[46]احمد موختار عمر، علم الدلالة، الطبعة الاولی،الکویت، 1985، ص.(79)

[47]احمد موختار عمر، علم الدلالة، الطبعة الاولی،الکویت، 1985، ص.(80)

[48]بەکر عومەر عەلی، چەند لایەنێکی زمانەوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر، 2010، ل.(100)

[49]بەکر عومەر عەلی، چەند لایەنێکی زمانەوانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر، 2010، ل.(100-103)